

УДК: 37.091.212

МАМЫШОВА Н. К., АЙДАРКУЛОВА З. А.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети,
Ош шаарындагы гуманитардык-табигый илимдер факультети

МАМЫШОВА Н.К., АЙДАРКУЛОВА З. А.

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына,
Гуманитарно естественно-научный факультет в г. Ош

MAMYSHEVA N.K., AYDARKULOVA Z. A.

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn,
faculty of Humanities and Natural Sciences in Osh

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫК БААЛУУЛУКТАР ЖӨНҮНДӨ

**ОБ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЯХ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА
БАЛАСАГЫНА —БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ**

**THE UNIVERSAL HUMAN VALUES IN JUSUP BALASAGYN'S WORK —KUTADGU
BILIG**

Кыскача мүнөздөмө: Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» чыгармасы – орто кылымдагы түрк элдеринин маданий жана философиялык ой жүгүртүүсүнүн туу чокусу болуп саналат. Макалада адилеттүүлүк, билим, акылмандык, ыйман, мээримдүүлүк жана эмгекчилдик сыяктуу жалпы адамзаттык баалуулуктар камтылган. Чыгарма коомдук түзүлүштүн идеалдык моделин сүрөттөп, инсандын адеп-ахлактык сапаттарын өнүктүрүүгө чакырат. Макалада ушул баалуулуктардын мазмуну талданып, алардын бүгүнкү күндөгү мааниси жана колдонулушу каралат.

Ачкыч сөздөр: Жусуп Баласагын; Кут алчу билим; жалпы адамзаттык баалуулуктар; адилеттүүлүк; билим; акылмандык; ыйман; мээримдүүлүк; эмгекчилдик; адеп-ахлак; социалдык түзүлүш.

Аннотация: Произведение Юсуфа Баласагуни «Кутадгу Билиг» является вершиной культурной и философской мысли тюркских народов средневековья.

В статье рассматриваются такие универсальные человеческие ценности, как справедливость, знание, мудрость, нравственность, милосердие и трудолюбие. Автор описывает идеальную модель общественного устройства и призывает к развитию моральных качеств личности. В статье анализируется содержание этих ценностей, их актуальность и применение в современном мире.

Ключевые слова: Юсуф Баласагуни; Кутадгу Билиг; общечеловеческие ценности; справедливость; знание; мудрость; нравственность; милосердие; трудолюбие; этика; социальное устройство.

Annotation: Yusuf Balasaguni's work *Kutadgu Bilig* represents the pinnacle of cultural and philosophical thought among medieval Turkic peoples.

This work explores universal human values such as justice, knowledge, wisdom, morality, compassion, and diligence. The author presents an ideal model of social order and emphasizes the importance of developing ethical qualities in individuals. This article examines the essence of these values, their relevance, and their application in the modern world.

Key words: Yusuf Balasaguni; Kutadgu Bilig; universal human values; justice; knowledge; wisdom; morality; compassion; diligence; ethics; social structure.

Бардыгын билем
деген, билимден алыс,
Билимим аз деген,
Бийиктерге жетет.

Таанып-билүү – Чексиз
жана түбү жок деңиз.

Ж. Баласагын

Баалуулук – бул маанилүүлүк, керектүүлүк, кандайдыр нерсенин пайдалуулугу. Баалуулуктарга багыттоо инсандын кызыкчылыктарын, тандоосун, белгилүү максаттарга жетишүүдөгү аракеттерин, потенциалынын ачылышын аныктап, анын бойго жетүү мезгилинде социалдык өнүгүүсүнө, социалдашуусуна таасирин тийгизет. Баалуулуктар төмөнкүдөй ишмердүүлүктө калыптанат: активдүүлүк, жоопкерчилик жана түшүнүү.

Учурда ар бир демократиялык, укуктуу жана социалдык өлкөдө салттуу баалуулуктардын негизги түрлөрү мамлекет тарабынан корголот жана пропагандаланат: адам, өмүр, үй-бүлө, эл, адамзат, жаратылыш, адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери, ден соолук, аброй, ар намыс, жеке эркиндик, билим жана билим алуу, сөз эркиндиги, дин эркиндиги, эмгекчилдик, эмгекти урматтоо, жеке менчик, атаандаштык, улууларды сыйлоо, Ата Мекенди сүйүү, нравалык жана укуктук жоопкерчилик, ата-эненин балдарын сүйүү жана аларга камкордук көрүү, үй-бүлөдө балдарга татыктуу тарбия берүү, ата-энелердин балдарынын билим алуу жоопкерчилиги, мамлекет тарабынан энеликти, аталыкты жана балалыкты коргоо ж.б.

Аталган рухий-нравалуулук жалпы адамзат баалуулуктар байыртадан кыргыз элинин тарыхында, маданиятында, үрп-адатында сакталып келе жатат жана бүгүнкү күндө, айрыкча жаштарды тарбиялоодо, деструктивдүү идеологиянын жайылышына превентивдик чара катары, маанисин, актуалдуулугун жоготкон эмес [9]. Азыркы Кыргызстандын рухий маданиятында адамдын нравалуулук маңызына төп келбеген керектөө баалуулуктар – бийлик, менчик, физикалык комфорт, оңой акча табуу ж.б.у.с. – биринчи орунга коюлуп келишин байкоого болот.

Ушул багытта Караханиддер доорундагы ойчул, энциклопедист, философ, педагог – Жусуп Баласагындын (1018-1086-жж. Жакын) —Кут алчу билим (которгондо —Бактылуу болуунун билими) поэмасы өзгөчө орунду ээлейт.

—Кут алчу билим чыгармасы түрк адабиятынын, маданиятынын жана илиминин гана эмес, ошондой эле дүйнөлүк рухий мурасынын кайталангыс эстелиги. Ал XI

кылымдын (1069-1070-жж.) түрк-мусулмандык алгачкы жазма поэмасы жалпысынан 6645 (айрым маалымат боюнча – 6520) эки саптуу – месневи, же 13 миң саптан ашык ырдан туруп, 85 бапка бөлүнгөн. Автор бул чыгармасын Баласагындын баштап, Кашкарда жазып 18 айда бүтүргөн. Жусуп Баласагын ошондо 50 (айрым маалыматтарда – 54) жашта болгонун жазып кеткен:

Он сегиз ай ичинде жазып
бүттүм, Терип сөздүн асылын
келсе жөнү!...
Карып калдым, элүүдө менин
жашым, Кап-кара кузгун эле,
аккуу башым [1].

Жогорудагы саптарга таянган белгилүү түрколог Рашит Рахмети Арат Жусуп Баласагынды 1015-1016-жылдары төрөлгөн деп жазат. Анын өлүмү тууралуу маалымат жок.

—Кут алчу билимдин| үч нускасы бүгүнкү күнгө чейин жеткени белгилүү. Уйгур алфавитинде акыркы нуска Гератта, калган эки нускасы арап тамгалары менен Египет жана

Фергана китепканаларында сакталып келет. Илимий чөйрөдө бул уникалдуу эмгектин иликтенишин немец окумуштуусу Г. Вамбери, чыгыштаануучу Иосиф фон Хаммер-Пургшаль (1796-ж.) башташса, толук тексттин В. Радлов жарыялаган (1891-1900-жж.), ал эми терең талдоо Рашит Рахмети Аратка таандык. Орус тилине С.Е. Малов, И. Гребнев жана С.Н. Иванов которушкан. Илимпоздордун баасында, —Кут алчу билим| XIX-XX кк. Бүткүл дүйнөдө түркология тармагында жасалган феномен катары кабыл алынгандыгын – Түркияда, мурун Советтер Союзунда, Батышта (Европа, Америка), Кытай Эл Республикасында, Японияда, Кореяда эки кылымдан бери изилденилип келе жаташы далил боло алат [2, 3].

—Кут алчу билимге| арналган жергиликтүү, республикалык, мамлекеттер аралык, дүйнөлүк деңгээлде бир канча илимий конференциялар, форумдар өткөрүлгөн, диссертациялар корголгон. Бул дидактикалык поэма өзбек, түрк, немец, орус, англис, уйгур, казак, түркмөн, азербайджан жана кыргыз тилдерине которулган. 2016-ж. ТҮРКСОЙ уюму тарабынан —Жусуп Баласагын|, ал эми 2019-ж. ЮНЕСКО тарабынан Эл аралык —Кут алчу билимдин| жылдары деп жарыяланган.

Чыгарма жалпы философиялык, социалдык, юридикалык, саясий, этикалык и эстетикалык көйгөйлөргө арналган [4]. Жусуп Баласагындын поэтикалык дастанында рухий баалууктарды даңазаланып, моралдык акыл-насааттарга чоң орун берилип, философиялык, этикалык жактан изилденип жаткан бул эмгек дүйнөлүк маданияттын баалуу казынасы болуп кала бермекчи.

—Кут алчу билимде| ал кездеги саясий, социалдык-тарыхый өзгөчөлүктөр чагылдырылган. Караханиддер мамлекетине Мавераннахр, Чыгыш Түркстан кирген, ошондой эле жалпы түрктөр деп аталган – уйгур, карлук, аргунт, ягма ж.б. урууларынан түзүлгөн.

Поэмадагы төрт каармандын аттары аллегориялык жана символикалык мааниге ээ, окуялар өз-ара суроо-жооп түрүндө баяндалат: өкүмдар Күнтууду – адилеттик жана чындыктын; Айтолду, анын вазири – дүйнө, бакыт, дөөлөттүн; Өгдүлмүш, вазирдин уулу, – акыл жана даанышмандуулуктун; Одгүрмүш, вазирдин тууганы – кичи

пейилдиктин, тазалык, сабырдуулук менен каниет кылуунун символу катары берилет [1]. Бул образдар этикалык, адеп-ахлактык, рухий баалуулуктарды сүрөттөп, поэманын негизги идеясын камтышат.

Жусуп Баласагын билим алууга жана тарбияга чоң маани берген. Диалог түрүндө жазылган —Кут алчу билимде! жакшылык кылуунун, билимдин жана акылдын пайдалары тууралуу, алардын дүйнө таанууда башкы ролду аткаргандыгы баса белгиленген. Поэмада айкөлдүк, чынчылдык, нике, адамгерчилик, достук, индивидуалдык жана социалдык жоопкерчилик, бала тарбиялоодон баштап дасторкондо отуруунун адебине чейин актуалдуулугун жоготпогон философемалар жана этикалык темалары талкууланат [1].

Чыгармада автор адамдын өмүрүн социалдык нормалар жана баалуулуктар менен тыгыз байланышканын айтат. Мындай адамдын сапаттары өзгөргүс жана мейкиндик менен убакытка көз карандысыздыгын айтат. Башка адамга жаман ойдогу мамиле кылуу, тарбиясыздык тиги дүйнөдө жооп берүүгө алып келерин белгилеген [1].

Жусуп Баласагын Орто Азиялык башка перипатетиктериндей (Фараби, Беруни, Ибн Сина) пантеисттик көз карашта болуп, жалгыз Кудайга ишенүүгө чакырган [5]. Ошол эле учурда гносеология жаатында, ал рационалисттик багытта адам баласын өз акылына,

чыгармачылыктын күчүнө ишенүүгө, айлана-чөйрөнү таанып билүү мүмкүндүгүн, ар дайым билимди толуктоону жана кеңейтүү керектигин айткан.

Адамзат жашоосунун мааниси жана максаты, коомдо адам кандай жүрүм-турум эрежелерин сактоо, жашоодо кандай максаттарды коюп өмүр сүрүү керектиги ж.б. аксиологиялык маселелер көрсөтүлгөн [7].

Поэмада Өгдүлмүш башкы каарман, анткени ал жакшы адам жана акылман, коом үчүн үлгүлүү образын берет. Адам жаш кезинен жашоосун Кудайга арнашы керек деген суфийлик идеялар да орун алган [1].

Коомдо бардык мүчөлөр социалдык статусуна карабай бири-бирине достук, урматтоо мамиледе болууну белгилейт, айрыкча – дыйкандарга, мал багуучуларга, кол өнөрчүлөргө, себеби алар коомдун негизги кыймылдаткыч күчтөрү деп жазган [1].

Жусуп Баласагын гуманист болгон. Ал зулум хан менен бектерди, элди эксплуатациялаган, тоногон, укугун жана аброюн тебелеген бийлик өкүлдөрүн сынга алган. Анын ордуна атка минерлерди карапайым элге карата айкөлдүк, жардам көрсөтүү, тамак-аш жана кийим-кече берүүгө чакырган. Коомдогу социалдык теңсиздикти рухий дөөлөттөр жана акылмандык менен чечүүнү сунуштаган. Хандарга элди башкарууда илимдин, агартуунун жетишкендиктерин эске алууну айтат [1, 8].

Жусуп Баласагындын чыгармасында адеп-ахлакка, жакшылык жана жамандыкка, алардын өз ара байланышына көңүл бурулган. Адилеттүүлүк жакшылыктын негизи жана мазмуну болушу керек деп мүнөздөлгөн. Адилеттүүлүк – бул жакшы жумуштарды жасоо менен түшүндүрүлгөн.

Ыймандуулук категориясын акын билим менен бирге караган. Билимдүүлүк жана акылдуулук инсанга жакшылык жасаган жана адилеттүү болууга негиз түзөт деген. Анткени билимге ээ болуп, адамдар рухий жана ыйман жактан өсө алат деп жазган ойчул.

Жашоо, өмүр жана түбөлүктүүлүк көйгөйлөрү да акылманды кызыктырган. Жусуп Баласагындын пикиринде, ар бир инсан коомдун алдында өз милдетин

аткаруусу абзел. Кийинки муундарга өзү жөнүндө жакшы из калтыруу керек, себеби бардык нерседен бир гана —жакшы иштер! жана —акылман сөз! унутулбайт [1].

Акын жаштарды тарбиялоо мамлекетке жанын берүүгө даяр болгон, элдин кызыкчылыгын жекеден жогору койгон кызмат кылган инсандар менен байланыштырат [6,7].

Жусуп Баласагын үй-бүлөлүк тарбия тууралуу маселеге өзгөчө көңүл бурган. Ойчулдун пикиринде, так үй-бүлөдө балдардын интеллектуалдык негиздери, нравалык жана физикалык ден соолугу калыптанат. Акын бул жараянда ата-энелердин ролу чоң деп белгилейт. Алар балдарга катуу талаптарды коюп, өздөрү үлгүлүү болууга тийиш. Балдардын тарбиясыздыгы – бул алардын өздөрү да, ата-эне үчүн да бактысыздык:

Эгерде уулунду эркелетип чоңойткон болсон,

Бардык үмүтүңдү үз, андан кандай жардам күтмөксүн?

Балдарыңды эркелетип өстүрүп – өзүңө зыян келтирдин:

Өмүр бою кайгыда болдун, ыйлагыча кыйналдын [1].

Жусуп Баласагын маанисин жана баалуулугун жоготпогон жалпы адамзат, нравалык принциптерди иликтеген. Аларга таянып бүгүн биз учурдагы жаштарга тарбия беришибиз керек. Чындыгында, жаш баланын потенциалдуу чыгармачыл күчтөрүн, шыктуулугун,

жөндөмдүүлүгүн окутуучулар ачып өркүндөтүүгө өбөлгө түзө алышат. Жаштар сүйүү, жакшылык, адилеттүүлүк мыйзамдары менен жашаганды каалашат. Демек окутуучулар жаштардын айлана-чөйрөсүн жакшыртууга умтулушу керек. Педагог балдарды жакшы көрүш керек. Аларга өз иш-аракетинин мисалдарында мугалим жалган сүйлөбөгөндү, чынчылдыкка, эмоцияларды, жүрүм-турумду башкарууга үйрөтүү керек. Акындын пикиринде, адам – реалдуулуктагы башкы баалуулугу, анын жашоо маңызы гуманисттик иш- аракетинде. Адамдын жашоо максаты эмгекте, коомго адилеттүү кызматында жана адептүү, нравалуу жүрүм-турумунда. Адамгерчилик индивидуумдун билим алуусунда, коомго пайда келтирүү аракетинде көрүнөт.

Жусуп Баласагындын пикиринде, адамдын өмүрү табигый мыйзамдарга баш ийген үч нерседен турат: —Төрөлүү – жашоо – өлүм!. Бирок башка жаныбарлардан айырмаланып адам баласы, ой-жүгүртүп таанып-биле алат. Жашоодо эң кымбат – өмүр. Ошондуктан аны татыктуу жашап өтүү зарыл. Адамга өмүр берилген, ал жашоого эмне арнаса, ал ошону ага кайтарат,- деп жазат ойчул. Адам ар дайым жакшы турмушка умтулат, бирок жашоо мыйзамы боюнча кыйынчылыктыр, жоготуулар, оорулар аны коштоп жүрөт. Оору өлүмгө алып келет.

Акылман бардык баалуулуктардан адамдын акыл-эсин биринчи орунга койгон, анын башка сапаттарынан бөлүп чыгарган. Адам бир жолу гана жашайт, ошондуктан берилген өмүрдү ал татыктуу жашап өтүшү керек деген. Өлүм – жашоонун мыйзамдуу аягы. Өлүмдөн кийин адам өз эмгегинин натыйжалары аркылуу реалдуулукта жашай берет. Жашоодо чыныгы ийгиликке адам – акылдуулугу менен жете алат. Билимине жараша адамга урмат көрсөтүлөт. Билим аркылуу адам табияттын мыйзамдарын ачат жана өз мүмкүнчүлүктөрүн чексиз кеңейте алат [1].

Жусуп Баласагындын дастан поэмасында —кут!, —дөөлөт! адамга бир келет, аны жакшы карабасан, ал кетет деп айтылат. Бакыт да бир келүүчү нерсе, аны сактабасан, экинчи келбейт. Бактылуу болуу үчүн, күнөөсүз жашоону өткөрүү керектигин белгилейт акын [1].

Жыйынтыктап айтканда, Жусуп Баласагындын —Кут алчу билим|| поэмасында турмуш философиянын бактылуулука жетишүүнү адилеттүүлүк, акылдуулук, чын жашоого даярдык көрүү аркылуу мүмкүндүгү айтылат. Бул гениалдык этикалык-дидактикалык поэманын автору өз доорунун алдыңкы акыны, көрүнүктүү ойчулу, жогору билимдүү, жашоо философиясын терең билген, энциклопедист-окумуштуусу болгон. Катуу адилеттүү мыйзам, бакыт, акылдуулук жана келечекти символдоштурган каармандардын ортосунда түркүн рухий баалуулуктарга байланышкан көйгөйлөр талкууланат. Адам жөнүндө акындын окуусу философиялык-этикалык көз караш менен түшүндүрүлөт.

Жусуп Баласагын өз чыгармасында бийлик төбөлдөрүнө бир топ туура талаптарды коет, анын арасында алардын билимдүүлүгү, элге камкордук көрүүсү, адабиятты, искусствону жакшы билүүсүн. Бийлик башчылары гана эмес, ошондой эле карапайым эл да, кандай сапаттарга ээ болушу керектиги маселеси ортого салынат. Чыгармада жаштардын тарбиясына чоң көңүл бурулат. Ошентип энциклопедисттин пикиринде, адам – бул өзгөчө, кайталангыс жан, биоанатомиялык касиеттерге ээ, эмгектенүүнү жана ой-жүгүрткөндү билген коомдук-тарыхый ишмердүүлүктүн субъектиси. Чыгарманын эң маанилүү жагы – анда жалпы адамзат баалуулуктарга талдоо берилип, коомдун жакшы жакка өзгөртүүгө чакырган сынчыл ой-жүгүртүүлөр орун алгандыгында. Ошондуктан Жусуп Баласагындын

—Кут алчу билим|| дастанындагы нравалуулук идеяларын мамлекеттик, жарандык, диний уюмдарда, бала-бакчаларда, орто мектептерде, орто кесиптик жана жогорку окуу жайларда тарбия программаларына жана долбоорлоруна киргизүү, иш-чараларды өткөрүү, массалык маалымат каражаттарында аларды популяризациялоо жана жылдыруу зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Баласагын, Ж. Куттуу билим. [Текст] / Ж. Баласагын. – М., 1993. – 496 с.
2. Кононов, А.Н. История изучения тюркских языков в России. [Текст] / А. Н. Кононов. – Л., 1982. – 360 с.
3. Кононов, А.Н. Поэма Ю. Баласагунского «Благодатное знание» [Текст] / А. Н. Кононов // Баласагунский Юсуф. Благодатное знание. – М., 1983. – 510 с.
4. Сагадеев, А.В. Восточный Перипатетизм. [Текст] / А. В. Сагадеев – М., 1999. 491 с.
5. Калбердиев, А.Р. Религиозно-философские аспекты поэмы «Кутагду билиг» «Благодатное знание» Юсуфа Баласагуни // Исламоведение. Дагестанский государственный университет. Т. 11. Номер: 2 (44), 2020. – С. 102-108.
6. Абдуллаев, С. Кутагду Билиг и его духовно-культурная ценность. Современные востоковедческие исследования. 2020; 2(4): С. 20-25.
7. Мукасов, С.М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. [Текст] / С. М. Мукасов. – Бишкек: Илим, 1999. – 226 с.
8. Борубашов Б.И. История государства и права Кыргызской Республики. Учебник. – Т. 1.- Бишкек, 2015.
9. Бубнов, Ю. А. Проблема развития нравственного иммунитета у студенческой молодежи / Ю. А. Бубнов, О. Б. Мазкина // Высшее образование в России. – 2021. - № 6. – С. 132-143.